

Három tézis a Kárpát-medencei pusztásodás kérdéséhez

— Tanulmány egy interdiszciplináris témáról*

Horváth Csaba Péter

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— PhD, művelődéstörténész

Általános tapasztalat, különösen a történeti tudományokban, hogy egyes kifejezések az idő múlásával „túlterhelődnek” (azaz, ha két kutató ugyanazt a szót használja valamilyen összefüggésben, részben valami mást értenek alatta), újabb és újabb konnotációk kapcsolódnak hozzájuk. Jelentésük az idő múltával megváltozik. Ilyen fogalom a *pusztásodás* is, amelynek jelentésváltozása kettős, melyet egyrészt szótövének, a *puszta* főnévnek történeti-szemantikai módosulása, másrészt háromszorosan képzett alakja is reprezentál. A köznyelv különféle értelmezési lehetőségein (’elsivatagosodás’, ’fátlanság’, ’az ökoszisztéma hanyatlása’, ’széles, tág, füves térségek kialakulása’, ’a településföldrajzi térszerkezet megváltozása’ stb.) túlmenően összes jelentésárnyalata egy közös vonással bír: mind a szótő (*puszta*), mind a képzett alak (*pusztásodás*) hiányt fejez ki, valami olyan szembevethető dolognak a hiányát, amely előzőleg egy jól körülhatárolható földrajzi térben megtalálható, szemmel látható (fenomén) volt, de később elsorvadt, megszűnt.¹ Máté Gábor 2019-es tanulmányában idézi a geográfus Milleker Rezső 1934-es magyar—német dolgozatát, amely szintén a pusztafogalom problémájának eldöntetlenségére hívja fel a figyelmet és megjegyzi:

„Nekünk [magyaroknak] a puszta olyan helyet jelent, ahol nincs semmi, de ahol volt valami, tehát elpusztult valami.”²

Vizsgálódásunkat nem könnyíti, hogy a *puszta* mint egy történeti folyamat következménye a mindennapok szokásrendjébe, így a magyar kultúr- és eszmetörténetbe is szervesen beleivódott, illetve egyrészt nemzetkarakterológiai jegyünké, másrészt „országimázsunk” szerves részévé vált.³ A „magyar puszta” mint immáron történeti jelenség azonban nem eleve adott

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programnak a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Ennek ellentétes folyamatát a nyelv szintén nem egységes fogalommal jelöli ki: újratelepülés, feléledés, újjában revitalizáció, rekultiváció.

² MILLEKER 1934: 414. Idézi: MÁTÉ 2019: 27.

³ ALBERT 1997: 38–57.

tájképlet, hanem számos történelmi esemény együttes kölcsönhatása révén létrejött tér, amelyet a maga sajátos tájhasználatával és mára kialakult képével egészen egyedi gazdasági és élet-térként határozhatunk meg.

A magyarországi pusztásodási folyamat monografikus feldolgozása még várat magára. Így nem lehet szintézise sem. Tanulmányunkban e hiátus felszámolásához szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy előbb a *puszta* és *pusztásodás* fogalmának etimológiáját, különféle jelentésváltozatait járjuk körül, majd ezek figyelembevételével kísérletet teszünk a *pusztásodás* fogalmának történeti definiálására, valamint a jelenség tágabb kontextusba illesztésére; lehetőségeinkhez mérten téziseket fogalmazunk meg, éppen ezért írásunk propedeutikus természetű. A gazdaság- és társadalomtörténeti, valamint a természeti tényezők témáját jelen dolgozatunkban csupán érintjük. Ezek elsősorban német és magyar nyelvű historiográfiai feltárását és a jelenség korokon átívelő jelentőségét a *Történeti Földrajzi Közlemények* 2024. évi folyamában angol nyelven adjuk közre.⁴

A puszta és pusztásodás fogalma a hazai lexikográfiában (nyelvészet, néprajz)

A *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz) a *puszta* szót szláv eredetűnek írja, melynek alapjelentése: 'üres, kietlen', illetve 1. 'üres, kopár, elhagyott'; 2. 'nagy kiterjedésű, füves síkság'. További jelentései mind hiányt, illetve ezzel összefüggésben valamiféle csupasztságot fejeznek ki: 'hajadon', 'csupa, merő, csupán csak az', 'tisztá', 'egyszerű', 'műveletlen', 'fedetlen', 'díszítetlenül hagyott része valaminek', a 18. századtól kezdve 'major — nagy kiterjedésű birtok'. Különféle képzett alakjai magyar származékok, nem idegen átvételek. Az első jelentésből minden egyéb értelme a magyar nyelvben fejlődött tovább, második jelenését több nyelv átvette (német, román, bolgár, szerb, horvát, szlovén, cseh, szlovák, lengyel stb.) a következő jelentéssel: 'nagy kiterjedésű füves térség, főként a magyar alföldi puszta'. A TESz a 14. századtól hozza a *puszta* fő előfordulásait. 1. 1306/1359-ből az *Oklevélszótár* nyomán Bírótelek települést pusztaságnak írja az alábbi jelentéssel: 'üres, kopár, elhagyott'; 2. a *Bécsi kódex* 1450 körül így ír: „én tégedet megesmertelek a kietlenben, a puszta kietlennek földében”. Hoz későbbi példákat is, ezek hasonló jelentéstartamúak.⁵ A további lexikográfiai értelmezések előtt egy további közismert, ugyanakkor sarkalatos példa is ide kívánkozik. A *Teremtés könyve* legelején (Ter 1,1–2) szintén hasonló jelentéssel találkozunk már Károlyi Gáspár 1590-es bibliafordításában —

„Kezdetben teremté Isten az mennyet és az földet. Az föld pedig vala ékesség nélkül való és puszta. És setétség vala a mélségnek színén, és az Úrnak Lelke táplállya vala a vizeket.”⁶

⁴ HORVÁTH 2024.

⁵ *puszta* = TESz III (1976): 317–318.

⁶ KÁROLYI 1590: 1.

— ugyanúgy, mint az első magyar nyelvű katolikus bibliafordításban is:

„Kezdetben teremté Isten a mennyet és a földet. A föld pedig puszta és üres vala, és setét-ség vala a mélységek színén: és az Istennek Lelke leveg [!] vala a vizek fölött.”⁷

A semmiből, szóval teremtés — a bibliai textus így folytatódik: „És mondotta Isten: Legyen világosság!” — teológiájában (*creatio ex nihilo*) a *puszta* nem egy már létező dolog elmúltát, hanem a tökéletes metafizikai semmit reprezentálja, a *Szentírás* a teljes hiányból való produkció aktusát írja le.

A *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉSz) legújabb kiadásának szócikke egy számunkra releváns jelentéstartamot is előre vetít a TESz címszavához képest. Első jelentésként ugyanúgy természetszerűen a ’megműveletlen, füves, nagy síkság’, ’kopár lakatlan síkság’ jelentéseket hozza a szintén gazdaságtörténeti jelentése — ’nagybirtokon: helyétől távol(abb)i, kisebb mezőgazdasági üzemegység, település, központ’ — mellett, ugyanakkor melléknévi formáját is megadja: ’amiről, amiből hiányzik mindaz, ami ott szokott lenni: puszta föld, puszta ház’.⁸ A magyar nyelv változása és a történelemtudományi terminológia fejlődése során ezek szakszóvá válva mint jelentéssűrítő szerkezetek egybeírva konkrétabb jelentést fognak felvenni: *pusztatelek*, *pusztafalu*, *pusztaház* stb., amint ezt a későbbiekben látni fogjuk. Az ÉSz ugyanakkor megkülönbözteti a *pusztát* a *pusztaságtól*, utóbbinak lényegesen erőteljesebb jelentést tulajdonítva: ’nagy kiterjedésű, megműveletlen vidék’, ’valaminek puszta, elhagyott volta: a vidék pusztasága’.⁹ E jelenkori jelentésváltozásban a *puszta* már egyre kevésbé jelent valami abszolút negatívumot, hanem sokkal inkább semleges állapotmeghatározó fogalomként módosult, és korábbi jelentésárnyalatait inkább a *pusztaság* kifejezés vette át. A *puszta* mint ’elhagyott/elhagyatott hely’ immáron elvesztette „síksági” jelentésárnyalatát is; ez a szemantikai változás a későbbi kutatások számára egy fontos kiindulópont lehet.

A legbőségesebb információt az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (EMSzT) címszavai alapján kapjuk.¹⁰ E szócikkekben rendkívül hangsúlyos szerepet kap — nem minden ok nélkül — a *puszta* és a *pusztával* kapcsolatban álló más szavak, szókapcsolatok *emberi tevékenységekkel kapcsolatban* álló jellege. Itt már olyan folyamatok tárulnak elénk, amelyek a *pusztásodás* fogalmának körülhatárolására, a társadalmi változásokkal és processzusokkal kapcsolatos jelenségek felé kalauzolhatnak. A külön vett főnévi és melléknévi (és további szófajú) jelentések, magyarázatok később szintén jelentéssűrítő összetételekben fordulnak majd elő történeti szak-kifejezéseként. Az első főnévi jelentés ’kopár/lakatlan terület/telek’ néhány kiemelt példával: 1696-ból: „Az falu derekában [...] vagyon egy puszta, melyen eddig egy rossz sövényház vagyon [...] Ugyane mellett vagyon más pusztaházhely, egy hitvány sövényházhely vagyon rajta.”; 1776-ból: „Czifra János pusztája, ennek vicinusa [szomszédja] egyfelől [...] Bergenyei Kóronka Gábor desertája”; 1807-ből: „az esztenás bácsok [számadó juhászok] mindenkor puszták elfogása nélkül is a nyáját a bikkos [bükkös] helyeken járathatják”. Második főnévi jelentése: ’major, tanya’. 1569-ből: „Először az, ki meg akarná váltani, megfizesse avagy ha pusztára ide-

⁷ KÁLDI 1626: 1.

⁸ *puszta* = ÉSz 2014: 1109–1110.

⁹ *pusztaság* = ÉSz 2014: 1110.

¹⁰ *puszta* = EMSzT X (2000): 1057–1069.

gen jobbágyot szállítat, az jobbágyot róla Klára asszony elvihesse”; 1824-ből: „hoszonkettődik colonus [...] huszonharmadik egy pusztá [...] huszonötödik egy más pusztá”. Az EMSzT tanúsága szerint már itt megindul a *puszta* szó jelentésbeli differenciálódása, további jelentések: ’a magyar alföld’, ’erdei tisztás’, ’sivatag (bibl.)’, ’nyomorúság (bibl.)’. Határozószóként: ’üresen’, ’parlagon’, ’elhagyatottan’. Melléknévként ’kopár, megműveletlen/parlagon maradt/hagyott’ jelentésben áll. 1615/1628 körül: „vayon egy hold szőlő, de pusztá”. Szintén melléknévi jelentésben: ’lakatlan’, ’elhagyott’. 1678-ból: „Kolozs vármegyében egy Tiburcz nevű falut bírok pénzem után, ki pusztá lévén, már szállítottam reá egynéhány embereket”; 1668-ból: „Komán Zolocsa elbujdosott, öröksége pusztá; érdemes jobbágyoknak kell adni, szolgáljon róla”; 1734-ből: „amely antiqua sessiokon [régi jobbágytelkeken] lakóház vagyon, de p[rae]senti, bár pusztá legyen is [...] az olyan házakra [...] egész nyíl [birtokrész, általában szalagtelek] adattassék”. További melléknévi jelentések: ’üres’, ’romos állapotban lévő’, ’rozoga’, ’ablak/ajtó/kapuszárny nélküli’, ’önmagában álló’, ’kiszáradt’, ’felhagyott’, ’nem működtetett’, ’díszítetlen’, ’egyszerű’, ’tartozék nélküli’, ’huzat/bevonat nélküli’ stb. A *puszta* szóból képzett vagy előtaggal ellátott összetételek is hasonló jelentéstartalommal bírnak, a mi szempontunkból azok a kifejezések lesznek a fontosak, amelyek az emberi tevékenységekkel kapcsolatosak. Ilyen például a *puszta ház*¹¹ ’puszta zsellérház (melyet eredeti jobbágylakója elhagyott, ezért kiadták zselléri szolgálat fejében [az allodium műveléséért a földesurak])’, amint 1632-ből olvashatjuk: „Itt vagyon mostan öt pusztá ház, az négynek gazdáik elszöktének, az egyikből pedig elholtanak.” Hasonló jelentésben előfordul még ’üres/lakatlan ház’, ritkábban ’üres szoba’ vagy ’szerény/szegényes ház’ jelentésben is. Az egykori lakóik által elhagyott vagy magvaszakadt holtuk miatt üresen hagyott jobbágyporták új lakói a *puszta jobbágyok* lettek,¹² akik ’puszta telekre telepített jobbágyok’ voltak. Az ő sorsuk kétféleképpen alakulhatott: vagy mint fentebb láthattuk, szolgálatukért cserébe kaptak hajlékot, vagy teljes egészében elfoglalhatták az előző lakó minden birtokát, tehát a telek és részei teljes egészében rájuk háríthatott. Előbbi az allodiális gazdálkodás megindulásával és a második (kiadású) jobbágyság kialakulásával egy időben (a 16. századtól kezdve) volt elsősorban jelentős, és felváltotta az utóbbit, amely sokkal inkább középkori örökség volt. Az időben előbbit a német szakirodalom a *Grundherrschaft*, későbbit a *Gutsherrschaft* szavakkal írja le.¹³ Az EMSzT a *pusztaság*¹⁴ kifejezés alatt a *puszta* szónak egyrészt szinonimáját, másrészt fogalomként képzett kifejezését érti: ’műveletlenség’, ’romos/lepusztult állapot’ stb. Nem csupán ház, hanem annak belsősége és külsősége, tehát az egész jobbágybirtok vagy annak részei külön-külön is állhat pusztán, elhagyatottan, ezt fejezik ki a *puszta sessio* és a *puszta telek* kifejezések ’elhagyott jobbágytelek’ értelemben.¹⁵ 1747-ből: „az falu alsó végiben [...] pusztá sessio, melyen vagyon egy igen kicsiny kunyo [!] forma régi házacska leomló félben”; példa a telekmegosztásra 1777-ből: „a pusztá sessión [...] két házokat építvén és azokra embereket plántálván [...] annakutána megosztották”; 1683 k.: „vayon egy pusztá telek szántóföldivel etc., melyet böcsüllöttek vagy törvény után [!] foglaltatnak el addig, míg zálogját le nem teszik [...] az esztendőbeli hasznáért is tartozik, aki Colallya [?] letenni Flor. Nro. 1.”

¹¹ puszta ház = EMSzT X (2000): 1070.

¹² puszta jobbágy = EMSzT X (2000): 1071.

¹³ BRUNNER 1943; SZABÓ 1948c: 163.

¹⁴ pusztaság = EMSzT X (2000): 1074–1076.

¹⁵ puszta sessio = EMSzT X (2000): 1076–1077; puszta telek = EMSzT X (2000): 1077.

A fentiek alapján megfogalmazhatjuk *első tézisünket*. A különféle nyelvészeti szócikkek megadott jelentésváltozataiból kiviláglik, hogy a *puszta* szó — döntően a 16. századtól kezdve — akár önálló kifejezésként, akár fogalmi keretbe illesztve (*pusztaság*), akár jelzőként vagy jelzős szerkezet előtagjaként (*puszta ház, puszta telek stb.*) szerepel, minden esetben emberi léthez, tevékenységhez kapcsolódik; tehát a közvetlen lakóhely vagy a létfenntartó, illetve gazdasági tevékenység végzésének részleges vagy végleges abbamaradására utal. A továbbiakban, amennyiben a *puszta* szó egy másik főnév jelzőjeként szerepelne, egybeírjuk, így nem *puszta telekről, puszta házról stb.*, hanem *pusztatelekről, pusztaházról, valamint pusztafaluról stb.* beszélünk, ugyanis ezeknek önálló szakterminológiai jelentést tulajdonítunk 'elhagyott lakhely', 'műveletlen külsőség' jelentésben. *Amennyiben arról a folyamatról beszélünk, melynek során ez a fajta elnéptelenedés, illetve a gazdasági tevékenység abbamaradása kimutathatóan és forrásokkal igazolhatóan tömegessé válik, pusztásodási folyamatról, rövidebben pusztásodásról beszélünk.*

E tézisünket támasztják alá a *Magyar néprajzi lexikon* (MNL) vonatkozó szócikkei is. Az MNL jogosan különválasztja a *puszta*¹⁶ földrajzi és néprajzi „nagy kiterjedésű, állattenyésztéssel hasznosított terület”, valamint a történeti „különböző okok miatt elnéptelenedett települések” értelmét. A *pusztásodás* folyamatát a következőképpen definiálja:

„a falu és a vele kapcsolatos kultúrtáj visszafejlődésének, eldurvulásának, pusztulásának folyamata. A lakosság kihalása, elmenekülése vagy lassú elköltözése idézi elő. A lakosság ilyen megfogyatkozása viszont legtöbbször háborúk, természeti csapások, nehéz politikai körülmények következménye. A középkori Magyarországon is sokszor és nagy területeken okoztak pusztásodást a pestisjárványok, belső villongások és ellenséges belső betörések. Különösen pusztító hatása volt a tatárdúlásnak és a török háborúknak. Sok település megsemmisült, és a lakosság által művelt határ hosszú időre újra őstájszerű területté vált.”¹⁷

A felületes szemlélő ezzel a megfontolással — részint tanult ismeretei, részint eleve logikussága okán — teljes mértékben egyetérthet. Azonban maga az alapkoncepció is hibás, itt lényegében az összes olyan kataklizmaszerű okot felsorolják, amelyek egyenként természetesen bizonyos mértékig katalizátorai, de *semmi esetre sem egyértelmű okozói* a *pusztásodás* folyamatának. A lexikon *pusztatelekek* szócikke is hasonló okokat sorol fel,¹⁸ ugyanakkor ez viszont teljesen helyén való, mivel az egyes porták/telek megüresedésének természetszerűen oka lehet a járvány általi kihalás, a jobbágyszökés vagy természeti katasztrófa. Egy falu a legtöbb esetben nem pusztul ki teljesen a felsorolt parciális okok következtében: a járványt a populáció egy része túléli, az ellenséges támadás elől biztosan sikeresen elmenekül a lakosság zöme, majd később visszaköltözik stb.¹⁹

¹⁶ Szabadfalvi József: *puszta* = MNL IV (1981): 279.

¹⁷ Bárth János: *pusztásodás* = MNL IV (1981): 281–282.

¹⁸ Török Katalin: *pusztatelekek* = MNL IV (1981): 282.

¹⁹ A *középkori falupusztásodás* szócikk szintén hasonló tartalommal bír. Bárth János: *középkori falupusztásodás* = MNL III (1980): 319.

A pusztásodás fogalma a magyar történettudományban

A pusztafalvak rendszeréről elsősorban a helytörténeti összefoglaló és a történeti topográfiai munkákból értesülhetünk.²⁰ Ezek a szövegcsoportok azonban nem mutatnak túl a pusztává lett települések detektálásánál, adatolásánál; természetesen minden további rendszerszintű vizsgálat alapját ezek az adattárak képezik. Szabó István 1938-ban publikálta *Hanyatló jobbágyság a középkor végén* című dolgozatát a magyarországi településpusztulásról a *Századok* 72. évfolyamában,²¹ amely 1976-ban tanítványa, Für Lajos szerkesztésében újra megjelent posztumusz tanulmánygyűjteményében.²² Ebben az írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a jobbágyfalvak, illetve a magyar paraszti közösségek megdöbbentő arányú megritkulása nem az ország centrális részeit is fenyegető török háborúk időszakában ment végbe, mint ezt mások — például a *Magyar történet* török kori részeit jegyző Szekfű Gyula:

„Az Alföldön nincs ezeréves pusztta, az Alföldet pusztává csak a török hódítás tette, pusztai jellegét a XVI. század mutatja először”²³

— gondolták, hanem a megelőző évszázadok során következett be.²⁴ Ezzel az elgondolással — melyet okleveles emlékekkel bizonyít — *egy új demográfiai és településtörténeti koncepcióval állt elő*. Kimutatta például, hogy a Mohács előtti Délvidék sem mutatja lényegesen sivárabb arcát e korban, mint az ország más térségei. Már a 15. századi okleveles példák is azt mutatják, hogy az üres, elhagyott jobbágytelkek valóságos rendszerével állunk szemben, ebben az évszázadban a jobbágytelkek több mint 50%-a állt üresen, elhagyatva.²⁵ Szabó még nagyobb szerepet szánt a *partikuláris tényezőknek*, a *pusztásodás* helyi sajátosságainak, például a különféle hatalmaskodásoknak,²⁶ éhínségeknek, pandémiáknak, elemi csapásoknak. Az mára nyilvánvaló, hogy a 1347–1350 között Európában dühöngő nagy pestisjárvány hazánkban nem végzett hatalmas demográfiai pusztítást, Szabó tévedése — amint ezt Neumann Tibor is be-mutatta²⁷ — az volt, hogy a *pusztásodás* demográfiai katasztrófával is járt, tehát a telkek és falvak pusztulásával párhuzamosan a népesség pusztulását is diagnosztizálta. Emellett kitartott 1966-os átfogó falutörténeti monográfiájában is.²⁸ Ugyanakkor ma már tudhatjuk, hogy más-

²⁰ Györffy György és a témánk szempontjából relevánsabb Csánki Dezső korszakos lexikonjai, valamint az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék egyházgeográfiai kiadása (ORTVAY 1891–1892) mellett itt most Blazovich László dél-alföldi kutatási eredményeire hivatkozunk: BLAZOVICH 1996. Végigböngészve az adattárat tapasztalhatjuk a középkori települések késő középkori pusztásodását.

²¹ SZABÓ 1938.

²² SZABÓ 1976a.

²³ SZEKFI 1935: 397. Vajda Tamás a délvidéki késő középkori gazdasági krízist — az egyházi bevételek, különösen a kalocsai érsekség jövedelmeinek elemzésével — kimutatja, de nem köti a pusztásodási folyamathoz, ugyanakkor a be-betörő török portyák tevékenységéhez igen: VAJDA 2013.

²⁴ Még akkor is igaz ez, ha a török hódoltság kora a Kárpát-medence egyik legjelentősebb tájformáló időszak volt. Erről lásd: NAGY 2007.

²⁵ SZABÓ 1976a: 170–171.

²⁶ TRINGLI 2022.

²⁷ Rámutatott arra is, hogy azokat a jobbágytelkeket is *desertának* nevezték, amelyek ugyan lakottak voltak, viszont birtokosaik megváltak a külsőségüktől (például értelmiségi vagy iparosmunkát végeztek, esetleg pásztorok voltak, nekik nem kellett külsőség, azaz szántó és rét). NEUMANN 2003: 882. Ezt az értelmezést az *Új magyar tájszótár* negyedik kötete is megerősíti: ÜMTsz IV (2002): 632, 3. jelentés.

²⁸ SZABÓ 1966: 147.

ról van szó: a szórt falvakban élő népesség a nagyobb települések felé áramlott, felhagyta korábbi létformáját, és újfajta, illetve szervezettebb és innovatívabb gazdálkodás — a nagyobb településeken jobban alkalmazható két-, majd háromnyomásos agrártermelés²⁹ — és megélhetés után nézett. Ezt a korszerű régészeti módszerekkel végzett feltárások is bizonyítják.³⁰ A *pusztásodás* egyben *belső migrációt* is eredményezett, ami azonban nem azonos feltétlenül a demográfiai kataklizmával. A 14–15. század a magyar *mezőváros-fejlődés* aranykora,³¹ hasonlóan Európa más területeihez, például — amint Aubin erről minket tájékoztat³² — Kelet-Poroszsországban 1410 körül a földesurak sorra panaszkodnak amiatt, mert jobbágyaik a városokba szöknek. *A mezővárosok ily módon a pusztuló falvak lakosságának nagyreliktumai lettek.*³³ Nem utolsósorban a nagyobb települések védelme és a természeti csapások utáni kármentés is egyszerűbb volt, mint a kicsiny települések esetében. Szabó továbbá kimutatta, hogy egy átlag mezővárosi polgárnak lényegesen alacsonyabb volt az egy személyi adóterhe, mint egy jobbágyfaluban élőknek.³⁴ A Magyar Királyságban a 14. században közel 1000 *oppidium* (mezőváros) volt, így a falvak számára vetítve körülbelül minden tizedik jobbágyfalura jutott egy *oppidium*. 1450-ben az Ugocsa vármegyei Nagyszőlős mezővárosban 189 telken laktak, ugyanakkor ugyanehhez az uradalomhoz tartozó 20 faluban összesen 299 lakott telket számálhatunk össze. Szabó számításai szerint Magyarország lakosságának közel egyötöde már városlakó volt a 15. század végén.³⁵ Az *oppidiumok* mint a mezőgazdaság gócpontjai — a Kárpát-medence természeti adottságainak függvényében — elsősorban szőlőtermesztéssel³⁶ és marhatajtással foglalkoztak, a korszerű két- és háromnyomásos szántógazdálkodás elterjedését szintén a 15. századra datálhatjuk, ekkortól a gabona is megjelenik mint fontos közszükségleti és kereskedelmi cikk.³⁷ Természetesen a jobbágyfalvak lakosságának a szabad királyi városokba (*civitasokba*), valamint nagyobb részt a mezővárosokba tódulása jelentős társadalmi konfliktusokkal járt: a legnagyobb kárvallottja ennek a mozgásnak a köznemesség volt. Egyrészt azért, mert a jobbágyok szabad költözési jogukkal élve vagy a nagybirtokosok falvaiba telepedtek, mivel azok jelentősebb kedvezményekkel csábíthatták őket munkavégzésre, vagy azért, mert azok az *oppidiumokba* vándoroltak, *melyek szintén a nagybirtokosok kezén voltak, és az ország gazdasági termelőképességének zömét szolgáltatták.* A *pusztásodás* nem egy időben és térbelileg differenciáltan ment végbe a Kárpát-medencében. A *pusztafalvak* tömörülése hangsúlyosabb volt a korábbi szállásterületeken, mint az újonnan népesülő vidékeken:³⁸ a *pusztásodási* folyamat egy időben zajlott a hegyvidéki térszínek benépesülésével.

Felmerül a kérdés, hogy mi lett az elhagyott, *pusztává* lett jobbágytelkek, jobbágyfalvak sorsa. Alapesetben a *pusztává* lett telkek sorsa háromféleképpen végződhetett: 1. a földesúr új jobbágyot telepített rá, és minden tartozékával beültette őt az eredeti *sessióba*; 2. a *pusztatelket*

²⁹ SZABÓ 1969: 56–65.

³⁰ SÁROSI 2016. A *pusztává* lett falvak, mezővárosok kutatásának módszertanáról és eredményeiről Ete és Mohi mezővárosok példáján lásd: PUSZTAI 2010.

³¹ BÁCSKAI 1965; ZOLTÁN 1980; FÜGEDI 1981.

³² AUBIN 1911: 72.

³³ RÁCZ 2008: 183; MÁTÉ 2019.

³⁴ SZABÓ 1976a: 182.

³⁵ SZABÓ 1976a: 186.

³⁶ A mezővárosi földhasználat kérdéseiről lásd: MAKKAI 1957.

³⁷ BELÉNYESY 1954.

³⁸ MAKSAI 1971: 83.

saját részéhez, *alldiális* földjéhez csatolta, melyet egyrészt robottal, másrészt bérmunkásokkal műveltetett — ez a folyamat a kora újkorban az egységes jobbágyság felbomlásához vezetett; 3. leromlott kultúráként a határ részévé vált, és műveletlenül elvadult, később legelőként hasznosították.³⁹ Az első eset nem követel különösebb magyarázatot. Erre elsősorban a *pusztásodás* folyamatának elején, a 14. században és a 15. század elején találunk nagy számú példát. A második eset a 15. század második felétől válik tömegessé, és a nagyszámú föld nélküli jobbágy, a *zsellérréteg* kialakulásához vezetett. Zsellérségünk, később uradalmi cselédségünk kialakulásának történetével és generációról generációra történő továbbélése okainak tanulmányozásával még adós a mai történettudomány.⁴⁰ Többször felmerült már a kérdés, hogy a számtalan *pusztatelket* miért nem adta — jogilag — új jobbágy kezére a földesúr, ugyanis a majorsági gazdálkodás megindulásáig ez elemi érdeke lett volna: a művelt telekből vette hasznát. Vélhetően a *pusztatelkeket* bérbe adta egy *telek nélküli* jobbágyinak (zsellérnek) haszonbér ellenében.⁴¹ Erre azonban kevés kézzel fogható adatunk van a késő középkorból.⁴² A *telek* akkor sem veszítette el státusát, ha elpusztásodott. Jobbágytársadalmunk közjogi értelemben egységes, társadalmi státusát és munkavégzését, gazdasági szerepét tekintve viszont rendkívül differenciált volt; azt a világot, melyben ők otthonosan mozogtak, és teljes egészében kiigazodtak, a ma történészeknek a maga kibogozhatatlanságában kell rekonstruálnia. A harmadik eset természetesen egy ritka jelenség volt a továbbra is lakott települések részei tekintetében, azonban ha komplett falvak elpusztásodását figyeljük meg, akkor elsősorban az Alföldön az egykori települések területét az egyre jelentősebbé váló *rideg állattartás* érdekében hasznosították. E *pusztafalvak* központja itatóhelyként — a premodern korban elképzelhetetlen volt emberi település létrehozása valamiféle természetes víznyerő hely nélkül —, *külsősége* legelőként funkcionált tovább. Ezt a folyamatot szemlélteti a *török hódoltság korának alföldi településszerkezetének átrendeződése*, mely mind a mai napig meghatározza az alföldi magyar kultúrtáj arculatát.

Nem mehetünk el szó nélkül a ránk maradt okleveles anyag latin nyelvű terminológiája mellett sem, amennyiben a *puszta* fogalmát kívánjuk körüljárni. A középkorban a falvak terminológiája rendkívül bizonytalan (*praedium, terra, villa, possessio*). Miután Szabó István erről részletes elemzést nyújtott az *Agrártörténelmi Szemle* 1963. évi folyamában, ezt csak említés szintjén tesszük meg.⁴³ Szabó a *praedium* fogalmát a korai magyar államiság időszakában a földbirtokos saját házi gazdaságaként, azaz (általában mezőgazdasági) termelőüzemként, vagyis lényegében egyszerűen *birtokként* értelmezte. Ez természetesen nem volt azonos a 16. századtól általánossá váló *majorsággal* (*alldiummal*). A tatárjárás után ezek a *praediumok* gyakorta kaptak jelentős erődtítést, ekkor már *praedium seu castrum*, a birtokos rezidenciája is lettek. A *praediumok* egykori szolgálakossága a 13. századra a *telekrendszer* kialakulásával egy időben⁴⁴ az egységes jobbágytársadalom részévé vált,⁴⁵ ekkor a *praedium* szót felváltotta a nyugati latin írásbeliségben inkább elterjedt *villa (falu)* kifejezés, amely nálunk teljes egészében

³⁹ MAKSAY 1971: 79.

⁴⁰ NEUMANN 2003: 856–858.

⁴¹ NÓGRÁDY 2015: 28.

⁴² SZABÓ 1948a: 27.

⁴³ SZABÓ 1976b.

⁴⁴ JUHÁSZ 1936; SZABÓ 1969: 9–49.

⁴⁵ SZABÓ 1948a; MAKSAY 1973: 71–73.

jobbágyfalut jelentett. Ez a folyamat a nagy európai településgyarapodással, valamint a magyar nemesi vármegye kialakulásával párhuzamosan ment végbe. Ez gazdasági változásokat is jelentett: a földbirtokos elemi érdeke volt, hogy alávettjeitől járandóságot és szolgálatot reméljen, cserébe a jobbágy állapotba felemelkedés lehetőségét kínálta az egykori *servus* (*szolga*) állapotú lakosságnak. Az eredeti *praedium* mint házi gazdaság ily módon elvesztette jelentőségét, és a földesúr azt fogyasztotta, valamint azt bocsátotta piacra, amit járandóságként a jobbágyai beszolgáltattak. Ez a rendszer azonban már születése pillanatában a felbomlás tüneteit mutatja, és a 16. századtól az újfajta üzemi gazdálkodás, a robotoltató *majorsági* (*alodiális*) termelés lesz a meghatározó. A *praedium* kifejezés pedig — immáron a 14. század derekától kezdve — a *pusztákat* jelentette. (A terminológiában felvetődik a kérdés, hogy mi a különbség az eredeti *praedium* és az *alodium* között. A válasz tulajdonképpen gazdasági természetű: a *praedium* önellátásra, az *alodium* piaci termelésre fenntartott üzemegeység. A *praedium* szolgálai állapotuk szerint rabszolgák, az *alodium* dolgozói — a korai időkben rabszolgák, később többnyire zselélérek és robotszolgáltatással tartozó jobbágyok — pedig bérmunkások, béresek.) Szabó István megállapítása szerint az eredeti *praedium*nak két útja lehetett: „vagy faluvá, vagy pusztává lett”,⁴⁶ azaz *villa*, illetve *possessio* (birtok, falu értelemben) vagy *praedium* lett belőle. A helyzetet nem könnyíti az sem, hogy a *puszta* szó latin megfelelője sem mindig a *praedium* volt, a fogalmi tisztulás a 15. századra ment végbe, korábban a *terra*, a *villa*, a *possessio vacua*, *deserta*, *habitoribus destitua* stb. kifejezésekkel írták le. Ezt támasztja alá a *Tripartitum* első részének 24. pontja is a jogtudós szerkesztő korabeli etimologizálásával:

„»Praedium«; azaz pusztának pedig mondjuk azt a mezőt, melyen előbb emberek szoktak lakni, de amelyen most sem épületek nincsenek, sem jobbágyok nem laknak, tehát mintegy »praedae«, vagyis zsákmánynak van kitéve, mely kifejezés a régiektől származik, kik a haddal elfoglalt földeket, »praeda«-nak, zsákmánynak nevezték.”⁴⁷

Hasonló fogalmi fejlődésen esett át *telek* kifejezésünk is. Előbb ’állatoktól megjárta, trágyázott föld’, majd a 13–14. századtól ’faluhely’, azaz ’az elpusztult falvak belsősége’ jelentésben állt, legvégül, az egységes jobbágyság kialakulása után a rögzülő *sessiók* (házhelyek, azaz porták) közül előbb a lakatlanul maradtakat, majd valamennyit jelentették. Ebből a jelentéséből — mint a *telek*-, azaz jobbágybirtokrendszer alapjából — vált ki azon értelme, miszerint ’magában álló kistelepülés’ vagy ’birtokrészek (puszták) egész területe’.⁴⁸

A késő középkori *falupusztásodás* nem elszigetelt magyar jelenség, hanem az összeurópai tendenciákkal párhuzamos társadalomtörténeti folyamat. A közép-európai erdőövben a számos kis méretű település koncepciója a 14–15. században tarthatatlanná és gazdasági értelemben fenntarthatatlanná vált; a falvak elnéptelenedése, majd megszűnése, valamint a gyenge természettel kecsegtető irtványföldek művelése⁴⁹ elsősorban a periférikus agrárvidékeken zajlott.⁵⁰ Többen foglalkoztak már — elsősorban német nyelvterületen — a késő középkori *falu-*

⁴⁶ SZABÓ 1976b: 88.

⁴⁷ CJH I: 88–89.

⁴⁸ MAKSAY 1971: 81.

⁴⁹ NOVÁKI 1978; NOVÁKI 1985; NOVÁKI 1990.

⁵⁰ DUBY 1978: 51.

pusztásodás körülményeivel, folyamatával (*Wüstungsprozess, Wüstungsperiode*), a *pusztafalvak* kutatásának módszertanával, ezzel fentebb hivatkozott másik tanulmányunkban részletesebben foglalkozunk.⁵¹ Két tényezőt azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül: a számos új apró település eleve nem lehetett fenntartható, hiányosak és éppen ezért életképtelenek voltak (*Fehlsiedlungen*). Ezeknek a településeknek azonban volt nyoma: helyneveinkben tovább élhettek, valamint a későbbi századokban akár újra is települhettek. A késő középkori *falupusztásodás* következtében kialakult *pusztatelkek* és *pusztafalvak* hasznosításának egyik leggyakoribb módja a bérbeadás volt; ez a gyakorlat a 16–17. században is folytatódott. Magyarországon az *allo-dializálás* nem ment végbe tömegesen a nagyobb uradalmakban sem a 17. század derekáig,⁵² ez majd a 18. század agrárkonjunktúrája során, a nagyüzemi, nemzetközi piacra termelő, extenzív, elsősorban gabonatermesztéssel foglalkozó agrárgazdaságok kialakulása időszakában megy végbe.

A késő középkori településpusztulásról összességében megfogalmazhatjuk, hogy a *pusztásodás* parciális okai (mint például a járványok, elemi csapások, háborúságok stb.) mellett elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti okokat feltételezhetünk. Ennek fő sodrát a korai magyar agrártörténet hármas időbeli tagolódásában ragadhatjuk meg. Az első lépés a magyarság letelepedését követően a klasszikus *prediális* (azaz a szolgálállapotúak munkaerejét kihasználó) gazdálkodás kiépülése, amely kedvezett a burjánzó településszerkezet létrejöttének. Ezt követte az egységes jobbágyosság (az adózó réteg) kialakulásának korszaka, amelyben a földesúr már elsősorban nem a jobbágy szolgáltatásával, hanem annak — a pénzgazdálkodásra történő összeurópai átállással párhuzamosan⁵³ — elsősorban pénzbeli hozzájárulásával (adójaival) élt. Ennek a folyamatnak eredményeképp kialakult, majd véglegesedett a *telekrendszer*.⁵⁴ Az ezen alapuló jobbágygazdaság tökekoncentrációja és a munkaszervezés ütemezése és differenciálódása okán nem volt alkalmas az aprófalvas településszerkezet fenntartására. A *telek* ugyanis nem csupán a ház tájára mint *belsőség*re, hanem a hozzá kapcsolódó külső tartozékokra (szántóra és legelőre), azaz a *külsőség*re is vonatkozott, ami *extenzív* jelleget adott a jobbágygazdaság termelésének. Az a jobbágy, aki nem volt képes, vagy nem akarta megteremteni azt a termékmennyiséget, amely — természetesen saját fogyasztás és a vetőmagszükséglet mellett — egyrészt a szabadpiacon volt értékesíthető, másrészt az adóalapot is biztosította, és amelyből a szükséges hozzájárulásokat levonhatták, a jobb megélhetést biztosító mezővárosokba, kisebb részben a szabad királyi városokba költözött. Ez volt elsősorban indikátora a nagyarányú *telek*-, később a *falupusztásodási* folyamatnak. Az agrártörténet harmadik fázisát az *alldiális* (*majorsági*) termelés időszaka képezi, amely egyrészt a nagybirtokrendszeren, másrészt a földbirtokosok piacra (később a világpiacra) történő termelésén nyugodott. Ehhez a munkaerőt előbb a jobbágyosság röghöz kötése után robotoltató gazdálkodással, később fizetett szak- és bérmunkások alkalmazásával nyerték. A majorsági és az adóztató gazdálkodás kéz a kézben, egymással párhuzamosan működött, az alldiális üzemek nagyarányú kiépülése a török hábo-

⁵¹ A további kutatások kiindulópontja lehet a Westermann- és a DIERCKE-lexikon vonatkozó szócikke/szócikkei, valamint Wilhelm Abel idevágó szakmonográfiája: *Wüstung* = WLG III (1970): 1029–1030; *Wüstung* = D-W II (1987): 390; ABEL 1976. A Brit-szigetek országaira vonatkozóan lásd Maurice Beresford monográfiájának irodalomjegyzékét: BERESFORD 1998; BERESFORD—SINCLAIR ST. JOSEPH 1958. Lásd még: MUIR 1982.

⁵² SZABÓ 1948c: 196–197.

⁵³ GYÖNGYÖSSY 2003; KUBINYI 2006: 298–299; C. TÓTH 2016.

⁵⁴ SZABÓ 1969: 9–19; BOLLA 1998.

rúk után, a 18. században vált általánossá és szinte egyeduralkodóvá a Kárpát-medencében. A *pusztásodás* nem csupán magyar, hanem összeurópai jelenség volt. A Kárpát-medencében a különbség az volt, hogy itt ez a folyamat nem járt népességcsökkenéssel, valamint — mint ez Német- és Lengyelországban bekövetkezett — nem a nagyobb földterületet igénylő háromnyomásos gazdálkodás bevezetésével, hanem a mezővárosi fejlődéssel volt összefüggésben.⁵⁵

Mindezek figyelembevételével összegzésképpen megfogalmazhatjuk *második tézisünket*. A *történettudomány forráskritikai módszerével megállapíthatjuk, hogy a pusztásodás nemcsak Európa más részein, hanem a Kárpát-medencében sem elsősorban természeti vagy politikai, hanem civilizációs társadalomtörténeti jelenség, amelynek indikátora elsősorban a technikai és gazdasági fejlődés következtében szükségszerűen megvalósuló urbanizáció*. A 14–15. századi nagyarányú német *településpusztásoddással*, a nagyobb községek és városok kialakulásával összefüggésben Wilhelm Abel faggatta az egykorú forrásokat, és arra a következtetésre jutott, hogy „egy falunak két pékkel, két hentessel és egy kováccsal, egy helységnek több tucat háztartással kell rendelkeznie.”⁵⁶ A falupusztásodási folyamat eredményeként a késő középkorban Európa-szerte új településstruktúra jött létre a maga sajátos településhierarchiájával.⁵⁷

A pusztásodás tendenciái napjainkban

Szabó István mellett mindenképpen megemlítendő Maksay Ferenc neve is a magyar parasztság történetét feldolgozó második világháború utáni nemzedék képviselői között, aki a *Magyar falu középkori településrendje* című monográfiájában a következőkre hívta fel a figyelmet:

„A kutatás legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy a lehetőség szerint megismertessen falvaink és jobbágyháztartásaink-jobbágytelkeink tömeges pusztulásának számszerű méreteivel, és az évszázados folyamat mozgatóórainak szövevényéből kiemelje azokat, amelyek időről időre döntően éreztették hatásukat.”⁵⁸

A modern kori pusztásodási folyamatot — melyet egy ezzel ellentétes, 18–19. századi újjáépülés és demográfiai robbanás előzött meg — az ipari forradalom, később a szocialista iparosítás nyomán az újonnan létesült iparvárosok munkáskezeket felszívó ereje és a tervszerűen elpusztított települések sora mintázza.⁵⁹ Külön kiemelendők az energiatermelés céljából kialakított víztározók létesítése következtében eltűnt települések a Kárpát-medencében, különösen a felöldi és erdélyi területeken; mementóként merednek ki a víztükörből az egykori települések templomtornyai. Hasonló következményekkel járt egyes területeken a bányaművelés is.

Napjainkban a pusztásodás — fentebb meghatározott definíciója szerinti értelemben — jelensége többek között a településfunkciók és az áramlási terek rendszerének összefüggésében szemlélhető. Kiindulópontunk (egyben harmadik tézisünk) annak felismerése, hogy *az a te-*

⁵⁵ MAKSAY 1971: 86.

⁵⁶ ABEL 1976: 12.

⁵⁷ Ezt a tézist támasztják alá a dél-alföldi településtörténeti adatok is: BLAZOVICH 1986: 80–81. Lásd továbbá: CHRISTALLER 1968.

⁵⁸ MAKSAY 1971: 82.

⁵⁹ Az elpusztult települések emlékezetéről lásd: BLAZOVICH 2016.

lepülés, amelynek nincs funkciója a gazdasági-társadalmi rendszerekben, a modern világban előbb-utóbb megszűnik. Ennek a folyamatnak a megértéséhez a szociológia, a népesség- és társadalomföldrajz, a gazdaságtudomány és számos más szakma szolgáltat szempontokat és információkat, most csupán néhány, szemmel látható és más-más módokon érzékelhető aspektust kívánunk bemutatni.

A magyar államter sajátos és tragikus történeti fejlődése következtében hazánk minden szempontból egyközpontú ország, Budapest központi funkciója egyrészt kikerülhetetlen, másrészt rányomja bélyegét a teljes magyarországi településstruktúrára. Ezt tovább terheli az a történeti örökség is, mely szerint a mindenkori magyar elit — a *szubszidiaritás* elvével teljesen ellentétes módon — az erős *központosító törekvések* mellett elkötelezett. A főváros az utóbbi harminc évben, valamint a korábbi évszázadban hatalmasra duzzasztott kiterjedésével, agglomerációjával az ország lakosságának egynegyedét foglalja magába, és rendkívüli lakosságelszívó-erővel hat az ország más — zömében hátrányos helyzetű — térségeire. Ezt a minden szempontból (ipari, gazdasági, politikai és kulturális) központi funkciót reprezentálja az ország vasúthálózata, valamint az ezzel lényegében paritásban, a vasúti pályákkal párhuzamosan futó autópálya-hálózat is. Ezek a *pályák áramlási tereket konstruálnak, amelyek centrum- és perifériatérsegekre osztják Magyarország területét, valamint ezek mentén szervesül az ország gazdasági teljesítőképességének zöme*: a nagyobb, többfunkciós településeket (megyei jogú és kisvárosok) és azok vonzáskörzetét érintik, összeköttetést biztosítva Budapesttel. A fővárosban, annak agglomerációjában és az imént bemutatott áramlási terek mentén él az ország lakosságának több mint fele.⁶⁰

Az ország lakosságának másik fele hátrányos helyzetű, fejletlenebb országrészekben él. 2022-ben a 3157 magyarországi saját önkormányzattal rendelkező település közül 1788 ezer fő alatti, ezek tetemes része egykori uradalmi majorságokból alakult ki, és agrártevékenység jellemezte. Mezőgazdasági funkciójukat — a modernizálódó nyugati agrártechnika keltette versenyképtelenségük, valamint a szövetkezeti forma adaptálásának negligálása okán — elvesztették, a munka- és életlehetőségek jelentősen csökkentek bennük, a segélyezés napjainkban jelentős kiadás a költségvetésben.⁶¹ Ezt a folyamatot tovább erősíti az újkori magyar történelem során meggyökerezett *nagybirtokrendszer*, amely eredendően az extenzív módon művelt, exportra szánt gabona termelésében érdekelt. Ennek következtében az újabb generációk máshol — előbb a környező nagyobb települések, később a főváros vagy a külföld irányában — keresték/keresik boldogulásukat, így ezek a falvak demográfiai értelemben is elöregedő tendenciát mutatnak. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy *2022-ben a magyarországi települések kétharmadában nem épült új lakás*.⁶² Ezt a folyamatot jól szemlélteti a Központi Statisztikai Hivatal 2023. évi *népességváltozást* bemutató térképe is.⁶³ A térképen jól látszik, hogy a zömében aprófalvas dél-dunántúli régió vármegyéi (elsősorban Somogy és Zala), valamint a dél-alföldi területek (különösen Békés vármegye) a legérintettebbek, miközben megjegyzendő, hogy az egész országban népességcsökkenés — tehát a természetes születések és a halálozások külön-

⁶⁰ Erről részletesebben lásd: ENYEDI—HORVÁTH 2002.

⁶¹ PÁL et al. 2021.

⁶² FUTÓ 2023.

⁶³ <https://www.ksh.hu/teruleti-adatok>, utolsó megtekintés: 2024. június 30.

bözete — detektálható, csak annak mértéke változik régióként. Az északkeleti országrész relatíve alacsony népességcsökkenésének háttérében etnikai okokat is feltételezhetünk.

Érdemes megfigyelni azt az összefüggést is, hogy azok az alföldi térszínen elterülő vidékek is erősen érintettek a demográfiai krízisben, amelyek leginkább ki vannak téve az *éghajlatváltozás* következményeinek. A felmelegedés a Kárpát-medencét alapvetően nem elsősorban a hőmérséklet változásában, hanem az éves, sőt még inkább a vegetációs időszakban hulló csapadék mértékének csökkenésében sújtja.⁶⁴ A jövő egyik fő politikai, gazdasági és környezeti kihívása a *Kárpát-medence vízgazdálkodásának helyreállítása* lesz,⁶⁵ amely a szomszéd népek segítsége nélkül nem lehetséges.

A jelenkori pusztásodással kapcsolatban az alábbi konklúziókat levonhatjuk: 1. A Kárpát-medencében napjainkban pusztásodási tendenciák érvényesülnek, ez a pusztuló aprófalvakban mutatkozik elsősorban, ugyanakkor az egész országra *általános népességcsökkenés* jellemző; ez alól a Budapest környéki agglomeráció jelent kivételt. 2. Amennyiben a fejlődést az urbanizációban véljük felfedezni,⁶⁶ akkor a Kárpát-medencei pusztásodás globális trendekbe illeszkedik, a *Föld lakosságának egyre nagyobb aránya városlakó*. 3. Napjaink pusztásodási tendenciái abban különböznek a középkori magyar nagyhatalom területén tapasztalható tömeges falu- és telekpusztásodástól, hogy a jelenkorban nem csupán a településszerkezet alakul át, hanem ez a folyamat demográfiai krízissel is jár.

Összegzés

Tanulmányunkban körbejártuk a *puszta* és *pusztásodás* szavak jelentésárnyalatait, valamint meghatároztuk a *pusztásodás* történeti földrajzi jelentését. Jelen dolgozatunkban alapvetően a történeti-filológiai módszert alkalmaztuk. Propedeutikus megközelítéssel három tézist állítottunk fel, melyek fő tanulságai a következők. Egy, a késő középkori településhálózat és demográfiai térszerkezet átrendeződésére alkalmazott fogalmat napjaink hasonló, de természetesen nem pontosan azonos okokra visszavezethető tendenciáira is alkalmazhatunk. A korábban a témával foglalkozó kutatók által fő okokként meghatározottak (éhínségek, járványok, háborúk, természeti csapások stb.) mellett — melyeket mi parciális okoknak nevezünk — eredendően társadalom- és gazdaságtörténeti szempontokat villantottunk fel. Kijelöltük az elkövetkezendő kutatások lehetséges — alapvetően interdiszciplináris — irányait, valamint reményünk szerint egyfajta kapaszkodót nyújtottunk a téma iránt érdeklődők számára is.

⁶⁴ RÁCZ 2013.

⁶⁵ TIMÁR—JAKAB—SZÉKELY 2024.

⁶⁶ BELUSZKY 2001.

Szakirodalom

ABEL, Wilhelm

1976 *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*. (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 1.) Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.

ALBERT Réka

1997 *Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 32.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatócsoport.

AUBIN, Hermann

1911 *Zur Geschichte des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Ostpreussen*. Leipzig.

BÁCSKAI Vera

1965 *Magyar mezővárosok a XV. században*. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 37.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

BELÉNYESY Márta

1954 A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65, 387–415.

BELUSZKY Pál

2001 *A Nagyalföld történeti földrajza*. (Dialóg Campus Szakkönyvek. Dialóg Campus Tankönyvek.) Budapest—Pécs: Dialóg Campus Kiadó.

BERESFORD, Maurice Warwick

1998 *The Lost Villages of England*. Bridgend: WBC Limited.

BERESFORD, Maurice Warwick — SINCLAIR ST. JOSEPH, John Kenneth

1958 *Medieval England. An Aerial Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.

BLAZOVICH László

1986 *A Körös—Tisza—Maros-köz középkori településrendje*. (Dél-alföldi Évszázadok [1].) Békéscsaba—Szeged: Békés és Csongrád Megye Tanácsa.

1996 *A Körös—Tisza—Maros-köz települései a középkorban*. (Dél-alföldi Évszázadok 9.) Szeged: Csongrád Megyei Levéltár.

2016 Elpusztult falvak emlékoszlopai Csongrád megyében. *Honismeret* 44/3, 43.

BOLLA Ilona

1998 LADÁNYI Erzsébet (kiad.): *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. Budapest: Nap Kiadó.

BRUNNER, Otto

1943 *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschens im Mittelalter*. Brünn—München—Wien: Rudolph Rohrer Verlag.

CHRISTALLER, Walter

- 1968 *Die zentrale Orten in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

CJH I–XX

- 1897 MÁRKUS Rezső (szerk.): *Corpus iuris Hungarici [Magyar törvénytár] 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás I–XX.* Budapest: Franklin.

C. TÓTH Norbert

- 2016 A Magyar Királyság 1522. évi költségvetése. In WEISS Boglárka (szerk.): *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]. Értekezések [Dissertationes]). Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 83–148.

DUBY, Georges

- 1978 VEKERDI László (ford.): *Emberek és struktúrák a középkorban.* (Gyorsuló Idő.) Budapest: Magvető Kiadó.

D-W II

- 1987 LASER, Hartmut et al. (szerk.): *DIERCKE-Wörterbuch der Allgemeinen Geographie, II.* München—Braunschweig: Deutscher Taschenbuch Verlag — Westermann Schulbuchverlag.

EMSzT I–XIV

- 1975–2014 SZABÓ T. Attila (főszerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIV.* Budapest—Kolozsvár: Akadémiai Kiadó — Erdélyi Múzeum-Egyesület.

ENYEDI György — HORVÁTH Gyula (szerk.)

- 2002 *Táj, település, régió.* (Tudománytár 2.) Debrecen.

ÉSz

- 2014 PUSZTAI Ferenc (főszerk.): *Magyar értelmező kéziszótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

FUTÓ Péter

- 2023 Így élünk 2023-ban Magyarországon. Tíz látványos ábra a hazai lakásállományról. *Portfolio*, 2023. október 5. <https://www.portfolio.hu/ingatlan/20231005/igy-elunk-2023-ban-magyarorszagon-tiz-latvanyos-abra-a-hazai-lakasallomanyrol-643835> (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 31.)

FÜGEDI Erik

- 1981 Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In FÜGEDI Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 336–386.

GYÖNGYÖSSY Márton

2003 *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon.* (Doktori Mestermunkák.) Budapest: Gondolat Kiadó.

HORVÁTH Csaba Péter

2024 *Historiographical Notes to the Question of Desolation in the Carpathian Basin. Történeti Földrajzi Közlemények* 12/1–4. (megjelenés alatt).

JUHÁSZ Lajos

1936 *A porta története 1526–1648. Századok* 70, 497–578.

KÁLDI György (ford.)

1626 *Szent Biblia. Az egész keresztyénségben bévött régi deák bötüböl magyarra fordította a Jézus alatt vitézkező társaságbéli nagyszombati Káldi György pap.* Bécs: Formika, RMNy 1352.

KÁROLYI Gáspár (ford.)

1590 *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentumának próféták és apostolok által megíratott szent könyvei.* Vizsoly: Mantskovit, RMNy 652.

KUBINYI András

2006 *A Jagelló-kori magyar állam. Történelmi Szemle* 48, 287–307.

MAKKAI László

1957 *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII–XV. században.* In BODOR András et al. (szerk.): *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Budapest: Tudományos Könyvkiadó, 463–478.

MAKSAY Ferenc

1971 *A magyar falu középkori településrendje.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

1973 *A középkori magyar településstruktúra nagy átformálódása.* In ÉRI István (szerk.): *A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozóján (1971. május 6–8.) elhangzott előadások, hozzászólások.* Veszprém: A Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága, 69–74.

MÁTÉ Gábor

2019 *A hódoltság kori puszták kialakulása és a pusztásodás jelentősége Dél-Magyarországon.* *Hungarológiai Közlemények* 20/1, 25–44.
<https://doi.org/10.19090/hk.2019.1.25-44>

MILLEKER Rezső

1934 *A puszták.* *Földrajzi Közlemények* 44, 414.

MNL IV

1981 ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon, IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

MUIR, Richard

1982 *The Lost Villages of Britain*. London: Michael Joseph.

NAGY Miklós Mihály

2007 Akciórádiusz és magyar táj. *Aetas* 22/4, 97–115.

NEUMANN Tibor

2003 Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137, 849–884.

NÓGRÁDY Árpád

2015 „Az elakadt fejlődés”. In C. TÓTH Norbert — NEUMANN Tibor (szerk.): *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]. Értekezések [Dissertationes].) Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 11–29.

NOVÁKI Gyula

1978 Régi szántóföldek nyomai a Börzsönyben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975–1977*, 53–79.

1985 Szántóföldek maradványai a XIV–XVI. századból a sümeg-sarvalyi erdőben. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1984–1985*, 19–32.

1990 A középkori Szentmihály falu földvéra és szántóföldjei. *Zalai Múzeum* 2, 209–217.

ORTVAY Tivadar

1891–1892 *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve* [Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta digesta illustrata] I–II. Budapest: Franklin.

PÁL Viktor et al.

2021 Az életkörülmények és életminőség emberi oldala. In KOCSIS Károly (szerk.): *Magyarország nemzeti atlasza. Társadalom*. Budapest: Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földrajzi Intézet, 150–159.

PUSZTAI Tamás

2010 Középkori falvak és mezővárosok régészeti kutatása. In BENKŐ Elek — KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 113–139.

RÁCZ Lajos

2008 *Magyarország környezettörténete az újkorig*. (Természettörténelem 1.) Budapest: MTA Történettudományi Intézete: Budapest.

2013 Létezik-e jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról. *Korall* 53, 118–132.

SÁROSI Edit

2016 *Deserting Villages — Emerging Market Towns. Settlement Dynamics and Land Management in the Great Hungarian Plain 1300–1700*. (Archaeolingua. Series Minor 39.) Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

SZABÓ István

- 1938 Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* 72, 10–59.
- 1948a A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 5–30.
- 1948b Az örökös röghözkötöttség rendszere. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 65–158.
- 1948c Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. (A Történettudományi Intézet Kiadványai 2.) Budapest: Teleki Pál Tudományos Intézet, 159–201.
- 1966 *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1969 *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1976a Hanyatló jobbágyság a középkor végén. In SZABÓ István: *Jobbágyok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk., tan. FÜR Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó, 167–200.
- 1976b A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. In SZABÓ István: *Jobbágyok — parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk., tan. FÜR Lajos. Budapest: Akadémiai Kiadó, 51–122.

SZEKFŰ Gyula

- 1935 *Magyar történet III*. Budapest.

TESz

- 1967–1984 BENKŐ Lóránt (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TIMÁR Gábor — JAKAB Gusztáv — SZÉKELY Balázs

- 2024 A Step from Vulnerability to Resilience. Restoring the Landscape Water-Storage Capacity of the Great Hungarian Plain. An Assessment and a Proposal. *Land* 13/2, 146. <https://doi.org/10.3390/land13020146>

TRINGLI István

- 2022 *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. (Magyar Történelmi Emlékek [Monumenta Hungariae Historica]. Értekezések [Dissertationes].) Budapest: ELKH BTK Történettudományi Intézet.

ÚMTsz IV

- 2002 B. LŐRINCZY Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

VAJDA Tamás

- 2013 Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? *Műhelyszeminárium Dolgozatok* 1, 145–180.

WLG III

1970 TIETZE, Wolf (szerk.): *Westermann Lexikon der Geographie III*. Braunschweig: Westermann Verlag.

ZOLTÁN Zoltán

1980 Az alföldi mezőváros-probléma — strukturális és rendszerszintű megközelítésben. *Alföldi Tanulmányok* 4, 123–144.

Three Theses to the Question of Desolation in the Carpathian Basin
— *Study on an Interdisciplinary Topic*

In our study we overviewed the connotations of the words *puszta* and *pusztásodás* (translated to English as desolation), also defining the meaning of the latter in the context of historical geography. In this paper we applied the method of historical philology. Using a propaedeutic approach, we presented three theses. First, the term referred to the late medieval realignment of the settlement network and the demographic spatial structure, can also be applied to the similar tendencies of our days, which of course cannot be traced back to the exact same underlying causes. Second, along with the reasons, which were already established by researchers dealing with the topic (famines, epidemics, wars, natural disasters, etc.) — that in our study are named as partial reasons — we essentially pointed to aspects of social and economic history. Third, we also designated the directions of forthcoming — primarily interdisciplinary — research, at the same time hopefully providing a point of reference to those interested in the topic.

